

ЗМІСТ

«Після “Кобзаря” найкорисніша книга».....	9
Микола Аркас.....	15
Передмова.....	19
Передмова до другого видання.....	20
Редактор Василь Доманицький.....	25
Вступ	27
Період перший. Початковий	32
I. Зовнішня історія Української землі.....	32
Давній чоловік · Словяне · Скифи · Сармати · Усякі ко- човники · Словяне · Українські словянські племена	
II. Життя громадське.....	40
III. Побут та культурне життя.....	41
Рід · Города · Як і з чого жили Словяне · Торговля · Вдача Словян	
Період другий. САМОСТІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ (до року 1340)	49
Початок кийівської держави · Перші князі на Русі · Святослав · Володимир Великий 980–1015 · Свято- полк Володимирович Окаянний 1015–1019 · Ярослав Володимирович Мудрий 1019–1054 · Ізяслав Ярославич 1054–1078 · Святослав Ярославич 1073–1076 · Всеволод Ярославич 1076–1093 · Святослав Ізяславич 1093–1113 · Володимир Всеволодович 1113–1125 · Мстислав Во- лодимирович 1125–1132 · Ярополк II Володимирович 1132–1139 · Всеволод Ольгович 1139–1146 · Ізяслав	

[Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Мстиславич 1146–1154 · Ростислав Мстиславич 1154–1155 · Юрий Володимирович Довгорукий 1155–1157 · Ізяслав Давидович 1157–1158 · Ростислав Мстиславич 1159–1167 · Мстислав II Ізяславич 1167–1169 · Українські землі в XI–XII вв. · Турово-Пинська земля · Чернігівщина й Переяславщина · Волинь і Побужжя. Червенські городи · Галичина й Угорська Русь · Володар Ростиславич 1094–1124 · Володимир I, або Володимирко Володарович 1125–1153 · Ярослав Володимирович Осмомисл 1153–1187 · Володимир II Ярославич 1187–1198 · Угорська Русь · Степ і Тмутороканське князівство · Роман Мстиславич 1199–1205 · Мстислав Мстиславич Удатний 1214–1228 · Данило Романович 1228–1264 · Татари · Лев I Данилович 1264–1301 · Юрий I Львович 1301–1308 (?) · Лев II Юриєвич та Андрій Юриєвич 1315–1323 · Юрий II Тройденевич 1325–1340 · Подніпров'є у другій половині XIII і на початку XIV в.

2. Життя громадське..... 123

Князь і віче · Боярська рада · Княжий двір · Адміністрація · Суд · Військо · Финанси · Церква і духовенство · Дружина і боярство земське · Міщанство · Селяне

3. Побут і культура..... 131

Економічне життя і торгівля · Гроші · Право · Побут · Християнство · Будівництво · Різьбарство · Малярство · Культурна робота київських князів · Культурна робота в інших українських князівствах · Освіта та книжність

Період третій. Литовсько-Польський (1340–1654)..... 149

Мендовг · Витень · Гедимин 1315–1341 · Ольгерд 1346–1377 · Ягайло, Вел. кн. Литовський 1377–1386. Король Польський 1386–1434 · Витовт 1392–1430 · Свигригайло 1430–1440 · Казимир Ягайлович 1440–1492 · Олександр Казимирович 1492–1506 · Нові сусіди з полудня · Люблинська унія 1569 р. · Козаччина · Богдан Ружинський · Іван Підкова · Баторієва реформа · Самійло Зборовський · Криштоф Косинський · Северин Наливайко · Григорій Лобода · Самійло Кішка · Козаччина на початку XVII ст. · Козацький побут · Гетьман Петро Сагайдачний · Гетьман Олифер Голуб (Стеблівець) · Гетьман

Купити книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Михайло Дорошенко 1625–1628 · Гетьмани: Грицько Чорний, Тарас Трясило 1628–1630 · Гетьмани: Тимохвій Орандаренко, Андрій Гаврилович, Іван Петражицький-Кулага 1631–1635 · Гетьман Василь Томиленко 1635–1637 · Гетьман Павло Бут, або Павлюк · Гетьман Остряниця · Гетьман Гуня · Україна перед Хмельниччиною · Гетьман Богдан Хмельницький 1647–1657 · Жовті Води та Корсунь · Під Львовом та Замостям. Битва під Пилявою · Хмельницький у Києві · Зборівська угода · Білоцерківська угода і третя війна · Умова з Москвою. Переяславська Рада 1654 року · Переяславська рада (8 січня 1654 р.) · «Статті Богдана Хмельницького» · Хмельницький зі Шведами воюють Польщу · Умова з королем шведським Карлом і з Ракоцієм (початок 1657 року) · Юрася Хмельниченка обирають наслідником Богдана Хмельницького · Суперечки і сварки з полковн. Пушкарем · Заміри поєднатися з Польщею. Рада у Гадячі · Поход Ромодановського і Трубецького на Україну · Облога Конотопа · Перемога Виговського під Конотопом · Рада у Германівці · Король польський присягає на Гадяцьких пактах (22 травня 1659–60) · Юрія Хмельницького знов вибирають Гетьманом (1660 р.) · Чуднівська умова

Устрій, побут і культура..... 299

Князі · Бояре і зем'яне · Города · Кріпости · Села · Духовенство · Устрій в Польщі · Король · Сейм · Конфедерація · Духовні · Судівництво · Військо · Шляхта · Міщани · Селяни · Петро Могила · Унія і боротьба за віру · Острозьські · Друкарні · Письменство · Старшина · Козаки · Запорозжці · Міщани і ремесники · Селяне · Духовенство · Освіта

Період четвертий. **Польсько-московський (1663–1687)** 328

Гетьман Павло Тетеря · Гетьман Іван Бруховецький · Гетьман Петро Дорохівевич Дорошенко 1665–1676 · Договір під Бучачом 1672 р. · Самойлович Гетьманом · Дорошенко зрікається булави · Гетьман Дем'ян Многогрішний 1669–1672 · Іван Сірко · Гетьман Іван Самойлович 1672–1687 · Знова Юрася Хмельниченка · Духовний Собор 1685 р. · Гетьман Іван Степанович

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Мазепа 1687–1709 · Рада на річці Коломаці в Полтавщині · Мазепа Гетьманом · Права України обмежують · Другий похід у Крим · Гетьман в Москві. Мазепа будує кріпости · Запорозька згода з Ханом · Заходи Мазепи коло розвою культури · Нехіть до Гетьмана · Петрик · Азівські походи · Семен Палій · Походи козаків у Лівонію, Інгрію і Польщу · Другий похід на Волинь · Княгиня Дольська · Мазепа й Меньшиков · Єзуїт Заленський · Орлик · Бунт Булавина · Мотря Кочубеївна · Донос Кочубея · Кочубея та Искру карають на смерть · Карл XII на Україні · Москалі нищать Батурин · Запорозьці передаються на бік Шведів · Зруйнування Чортомлицької Січи · Битва під Полтавою · Утеча · Гетьман Іван Львів Скоропадський 1708–1722 · Орлик · Павло Полуботок наказним Гетьманом · Гетьман Данило Апостол · Межигетьманство 1734–1750 · Гетьман Кирило Григорович Розумовський 1750–1764 · Знову Малоросійське колегія · Послідні часи Січи Запорозької · Чорноморці · Запорозьці за Дунаєм · Внутрішнє життя Запорозьців за Дунаєм · Гладкий Кошовим · Зрада Гладкого

Внутрішній устрій і культура.....	459
<p><i>Шляхта · Міщани · Козаки · Посполиті · Духовенство · Запорозьжя · Освіта · Київська Академія · Штука · Під Польщею</i></p>	
Період п'ятий. РОСІЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКИЙ	479
<p><i>Котляревський · Шашкевич · Тарас Шевченко · Кирило-Мефодієв. Братство · Указ 1876 року · Товариство імени Шевченка · На Буковині · Еміграція · «Просвіта» у Львові · «Соколи» і «Січи» · Маніфест 1905 р. · Державна Дума</i></p>	
Образи і рисунки.....	507
Світлини, малюнки, карти.....	514

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

«Після “Кобзаря” НАЙКОРИСНІША КНИГА»

Уперше «Історія України-Русі» Миколи Аркаса вийшла 1908 року в Петербурзі. Це був час розгортання жорстких політичних репресій проти українського руху. Це був час, коли немилосердні російські цензори з особливим завзяттям вилучали з рукописів усе, що могло нести навіть позірну загрозу російському самодержавству. Микола Аркас і Василь Доманицький, який готував книжку до видання, не могли не вважати на це. Тож у цьому підцензурному виданні не все можна було сказати про справжню роль Московії та її спадкоємиці Росії в долі українського народу. І все ж...

Миколі Аркасу вдалося в одній книжці зібрати всю історію українського народу. Виклав її українською мовою — легко, зрозуміло, по-людському і напрочуд цікаво. Відгуки були надзвичайні! А головне, що сім тисяч примірників розійшлися між люди «нечувано скоро»!

Іншу видавничу долю мав «Очерк истории украинского народа» Михайла Грушевського. За свідченням бібліотекаря Одеської «Просвіти» Андрія Ніковського, за весь час існування «Просвіти» було продано лише 5 примірників цієї праці. Можливо, через це Грушевський і за-таїв на Аркаса образу, тож коли почув від Доманицького, що Аркас заміряється на друге видання, його прорвало. Грушевський написав розгромну рецензію, в якій перейшов межі «наукової пристойності»: тут були «лайка, глузування, висміювання, приниження» (Віталій Сарбей).

Справа в тому, що Михайло Грушевський у цей час готував до видання «Ілюстровану історію України», а Микола Аркас фактично «загородив йому дорогу» (вислів Грушевського), наповнивши книжковий ринок своїм виданням. Позицію Михайла Грушевського

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>9

можна сформулювати десь так: «Пане Аркасе, не пишіть “Історію України-Русі”, бо я вже її пишу».

На думку Бориса Грінченка, рецензія Михайла Грушевського «робить прикре враження» не Аркасові, «а самому рецензентові». А Євген Чикаленко в очі сказав Грушевському, що його рецензія «не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, яка, як люди кажуть, розчищає дорогу для своєї книжки».

Що ж до читачів неупереджених, то автора «Історії України-Русі», засвідчував Борис Грінченко, «усюди... люблять». Гнат Хоткевич писав Аркасові, що в Галичині цю «Вашу книжку цілували». Історик Василь Біднов вважав, що після «Кобзаря» жодна книжка не мала такого успіху, як «Історія України-Русі». Він стверджував, що книжку «із захопленням» читали робітники і селяни Катеринославщини, на яких вона справила «надзвичайно велике враження», пробуджувала у них українську самосвідомість. «Автор її безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові...», — писав Василь Біднов.

А В'ячеслав Липинський зауважив, що «літописного характеру тон викладу (...), не шкодячи науковій популяризації, значно полегшує читання книги нефахівцеві», а «велике почуття любові» автора до свого народу «передається і читачеві, воно будить в нього національну свідомість та національну самоповагу».

А Євген Чикаленко про «Історію України-Русі» сказав, що вона «після “Кобзаря” єсть найкорисніша».

І все ж цю книжку я перевидавати не планував.

Навіть думки такої не було.

Але на початку вересня 2012 року до мене звернувся літній буковинець Степан Нагірний. Він — передплатник нашої «Незборимої нації», ходить на презентації моїх книжок. І ось 5 вересня, в Національному музеї Тараса Шевченка, по завершенні представлення книжки «Іван Ремболович» підійшов до мене.

— У вашій газеті (йшлося про публікацію Віталія Кушніра «Нове про Михайла Гаврилка») я прочитав твердження, що російські війська в серпні 1914 року у Львові спалили тираж «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, — сказав Степан Нагірний. — А я цю книжку бачив у бібліотеці імені Вернадського в Києві у 1968 році. Мені вдалося сфотографувати її. Дуже хотів, аби Ви перевидали цю книжку.

Степан Нагірний говорив не про прижиттєве видання 1908 року, а посмертне, 1912 року, яке вийшло у Кракові завдяки фінансовій підтримці вдови автора — Ольги Іванівни Аркас, і редакторів та упорядників — Василя Доманицького, Богдана Лепкого, В'ячеслава Ли-

ПЕРІОД ПЕРШИЙ

ПОЧАТКОВИЙ

I. Зовнішня історія Української землі

Давній чоловік

На українській землі люде жили з дуже давніх часів. Не одну тисячу літ налічити можна тому найдавнішому на нашій землі чоловікови, що жив у печерах, полював на всякого звіря (між иншим, на велетня-мамута, що тепер не водиться), а за зброю була йому палиця, кістка та дикий камінь. Він знав уже огонь і пік на ньому сире м'ясо. Усяке знаряддя, щоб здирати шкіру із звіря та розібрати м'ясо: усякі ножики, шкробачки робив він з каменю, одбиваючи од грудки кременю шматочки другим каменем. З того ж каменю були й списи та инша зброя. Більш той чоловік нічого ще не знав. Ті часи, коли жив такий чоловік, учені звуть *старокамінною* порою.

Багато часу минуло потім, і ми вже стрічаємо мало не скрізь на теперішніх українських землях иншого зовсім чоловіка. Він теж живе ще в ямах, в печерах, але вже вміє будувати стіни з паль та хворосту, вміє виробляти посуд і розмальовувати його, гарно обробляє кість та камінь; бачимо, що сей чоловік має вже домашню худобу, пса, вівцю, козу, бика, свиню. Він будовав вже городки, щоб було де оборонитися од ворожого нападу — ті «городища», обведені високим валом, а часом і не одним, і досі можна бачити на Україні. Той чоловік не жив вже з самого полювання та рибальства, а вмів вже й землю порати, сіяв пшеницю та ячмінь; він вже думав і про своїх мерців і, поховавши небіжчика, насипав над ним високу могилу. Багато тих могил, що у нас звуть їх то козацькими, то гайдамацькими, понасипав той давній чоловік в часи, що вчені звуть *новокамінною* порою.

І аж пізніше люде почали замість каменю уживати мідь, бронзу (мосяж), залізо, золото та срібло. Та поки до сього дійшло, багато минуло часу — не одна тисяча літ. Коли писана історія вперше заговорила про прабатьків наших Словян, то вони вже знали тоді

3 [Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

й золото, й залізо, і срібло. Але історія пізно згадала про Слов'ян, аж після Різдва Христового, тимчасом як вони сиділи на тих самих місцях, може, яких дві тисячі літ перед Різдвам Христовим, поки надумалися розселитися.

Слов'яне

Деж узялися ті Слов'яне, що з них пішов і Український народ? Слов'яне ні звідки не прийшли, а жили з непамятних часів на простороні між річкою Вислою на заході, Балтицьким морем на півночі, на полудні — до середини Дністра та Дніпра, а на сході — по Дніпр. Виходить, що теперішня Київщина та Волинь якраз були батьківщиною й Слов'ян, і Українців. З півночі сусідами Слов'ян були Литовці, за річкою Вислою — Німці, на північному сході — Фінни, а на полудні, в степах чорноморських, постійно пересовувались усякі народи.

Про Слов'ян вперше згадують чужі письменники у I та II столітті по Різді Христа, але звать їх Венетами. Тільки через 500 літ вперше бачимо наймення «Словен», «Славен», і то звать так не всіх «Слов'ян», тільки західніх. Саме наймення Слов'ян пішло найскоріш од «слово» — тобто се такі люде, що говорять зрозуміло, по-людськи, а не «Німці», що говорити не вміють.

Про Слов'ян та про те, що діялося в ті довгі часи (перед та по Різді Христа), ми нічого докладно не знаємо: ніхто з письменних чужинців не заходив в їхні пущі, ліси та болота й не розказав нам про їхнє життя. Зате чимало знаємо ми про те, що діялось тоді в полудневих наших землях — в степах Чорноморських, а особливо на Чорноморському побережжі.

На побережжі літ 600–700 перед Р. Хр. були вже великі грецькі осади по-над річками Дунаєм і Дніпром, в Криму, там, де вливається в море Дін, на Кавказі. Найголовніші з таких осад були: на Гіпанісі (на Богові), де тепер село Парутино, було велике торговельне місто Ольвія, і в Криму, поблизу теперішнього Севастополя — Херсонес; на р. Тірасі (Дністрі), де тепер Аккерман, — Тіра; між Тірасом і Борістеном (Дніпром) була колонія Одес, чи Ордес, трохи на схід од теперішньої Одеси; там, де сходиться Чорне море з Азовським, був Пантикапей (тепер Керч), а в гирлах Танаїса (Дона) — Танаїс. І Ольвія, і Пантикапей торгували найбільш збіжжям (зерном), рибою, худобою та иншим добром. Особливо багато вивозилося звідти пшениці: наш край ще дві з половиною тисячі літ тому годував своїм хлібом Грецію.

Купуючи всячину в нашій землі, грецькі купці продавали сусіднім людам — «варварам», як їх прозивали за їхню дикість та неосвіче-

На захід від Деревлян сиділи *Дуліби*. Головні міста їх: Волинь, чи Велинь, Бужськ, Перемишль, Луцьк, Володимир, Червень (тепер Чермно, на південь від Грубешова). Від тих міст — і людей тоді прозивали: Волиняне, Бужане, Лучане, Червняне. На північ Дуліби сиділи на середньому Побужу (Західній Буг), на заході — в поріччях Буга й Сяна і наближалися до Висли. Тут, на заході, границили вони з західно-слов'янським племенем Поляками.

Далі на північному заході українська земля межувала з Білорусами (в поріччю Нарева). Тут Українці висунулись клином на північ між Поляками та Білорусами (міста: Бересте, Дорогичин, Мельник). Недалеко од сього клина, далі на північ, сиділи вже Литовські племена (Ятвяги, Жмудь, Пруси). По всій північній границі української землі були Білоруські племена (Дреговичі, Радимичі), на північному сході — Великоруське плем'я (Вятичі), на схід — фінське (Мордва). На заході — як уже згадувалося — український народ межував з Поляками та ще в полудневих згір'ях Карпатів — із Словаками, на полудневому заході в Карпатах і за Карпатами — з Уграми (Венграми), на полудні — з Волохами (Русини були навіть в Семигороді). Сиділи українські люде й по нижньому Дунаю аж до Чорного моря. Про те, яких сусідів-кочовників мали українсько-руські племена на полудні, в Чорноморських степах, згадувалося раніш. Останні там згадані Угри. Після них прийшли в наші степи Печеніги (у IX столітті), що надовго засіли там і багато вчинили шкоди українській землі. Та з ними ми ще стрінемося далі.

II. ЖИТТЯ ГРОМАДСЬКЕ

«У Словян і Антів, — каже грецький письменник Прокопій (VI віку), — дає порядок не одна особа, але з давніх-давен усім порядкує громада й порішає усякі справи». Інший знов письменник каже, що у них багато начальників, бо кожне плем'я мало свого. Начальники ті не жили з собою в згоді і тільки коли насовувалось якесь лихо, коли треба було усім гуртом з ним битись, то тоді тільки народ вибірав одного з тих начальників за вождя усіх племен. Але ті вожді, чи начальники племен — не були якимись князями, що мали велику силу. Се були лишень кращі люде серед інших «старців» — старіших, поважніших голов. Уся ж сила була в руках «віча» — зборів отих «старців», старших з кожного племені. На тих вічах ухваляли всякі важні справи — як от щоб усім племенам виступити гуртом війною, зібрати военні сили, кого вибрати за привідцю. Так було десь в VI–VII століттях. А літ зоо пізніш

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

(у Х в.) ми вже чуємо й про князів, як от Деревлянський князь Мал. Але виявляється, що князі ті, так само як і Антські вожді, не мали якоїсь більшої влади, а вся власть, як і давніше, остається в руках віча, зборів «ліпших мужів». В оповіданнях Літописі ніде нема й мови про князів, а тільки що племена — Поляне, Уличі, Деревляне воюють, радяться, але все сами: про князів їхніх не чути. Вони справді були, але не мали сили перед вічем, перед волею волості-землі. Аж тоді, як у Києві появляється дружина — аж тоді князь вбивається в силу й починає ту силу розтягати на сусідні землі та племена.

III. ПОБУТ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Рід

З давніх-давен словянські племена, а між ними й наші українсько-руські, жили — кожен рід осібно, хуторами, бо простору тоді було доволі. Рід такий — се було кілька родин, велика сім'я близьких чи далеких родичів. Усе майно було у них спільне, бо тоді землею, чи иншим чим, не треба було ділитись — маєш усього скільки хочеш, аби працювати не лінувався! Порядок в такому роді давав старшина, «старець» — звичайно найстарший та найповажніший з усіх. Ще не дуже давно бували на Україні такі великі, не ділені сім'ї, душ по 20–30 в одній, і мали вони спільне господарство.

Згодом такий рід збільшувався — в ньому були вже не тільки близчі свояки, але й «далекі родочки», і з такого великого роду з часом витворилось «племя». Так воно діялося у інших Словян (напр., у Сербів пізніш), так, певно, було й на нашій прабатьківщині перед розселенням Словян.

Коли велика родина, рід так вже розростався, що далі вже трудно було разом господарити, то така родина ділилася на кілька менших, що сідали собі окремим дворичем, як найдалі, на нових ґрунтах. Згодом з таких родин-дворищ, що межували між собою й пам'ятали, що вони одної крові, творилося село, «вервь». Але село — се вже був не рід, а громада, і всі справи сільські рішають на зборах, на «вічу», старшини з поодиноких дворич.

Городи

Для сіл потрібні були городи (міста). Само слово город показує, що то було огорожене, безпечне місце. Город ставився для захисту, оборони, щоб було куди в небезпечну годину сховати своє добро й себе самого. Та не тільки од сторонніх ворогів треба було захисту: між дрібними